

Theology of Health and the Challenge of Narratives Regarding Health

Reza Sarabi^{1*}, Ali Mohammadian², Mansoureh Arjomandi Fard³

*1 Corresponding Author, PhD student in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Shahid Motahari Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran, Email: rsarabi12@gmail.com

² Associate Professor, Department of Jurisprudence and Islamic Law, Bozorgmehr Qaenat University, Qaen, Iran, Email: mohammadian@buqaen.ac.ir

³ Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Islamic Law, Payam Noor University, Tehran, Iran, Email: arjomandifard@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article History:
Received 20 October 2023
Received in revised form 20 December 2023
Accepted 6 January 2024
Available online 25 March 2024

Keywords:
Islam, health, wellness, narrations, documentary review and brokerage.

ABSTRACT

Research Objective: This study was conducted with the aim of examining narrations related to health recommendations in Islam, which seem to be in conflict with modern medical findings in terms of content. The main objective is to analyze the documentary and denotative nature of these narrations and determine their validity within the framework of Islamic law.

Research Method: This study was conducted using a descriptive-analytical method and its data were collected through library research. After explaining the concept of health in religious texts, relevant documents were identified and then criticized and examined in terms of documentary and denotative nature.

Findings: The results of the study show that some health narrations can be interpreted correctly in line with modern medical knowledge, while others are invalid due to weak documentary or content incompatibility with definitive health principles.

Conclusion: Given Islam's emphasis on observing health, narrations related to this area should be carefully evaluated. In cases of apparent conflict with medical science, either a correct interpretation of the narrative should be provided or, if this is not possible, citation should be avoided due to weak evidence or implication. This study emphasizes the need for a critical rereading of the narrative heritage in the field of health.

Cite this article: Sarabi, Mohammadian, Arjomandifard, Reza, Ali, Mansoureh (1403). Theology of Health and the Challenge of Narratives Regarding Health, *Modern Research in Islamic Humanities Studies*, 6 (3), 17-27 <http://doi.org/10.22034/API.2025.2043656.1068>

© The Author(s).
DOI: <http://doi.org/10.22034/API.2025.2051810.1155>

Publisher: University of Lorestan.

الهیات سلامت و چالش روایات ناظر به بهداشت

رضا سرابی^{۱*}، علی محمدیان^۲، منصوره ارجمندی فرد^۳

^۱ دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری (ره)، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، ایمیل: rsarabi12@gmail.com

^۲ دانشیار، گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه بزرگمهرقائمان، قان، ایران، ایمیل: mohammadian@buqaen.ac.ir

^۳ استادیار، گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، ایمیل: ariomandifard@pnu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

هدف پژوهش: این پژوهش با هدف بررسی روایات مرتبط با توصیه‌های بهداشتی در اسلام انجام شده است که از حیث محتوایی با یافته‌های پزشکی نوین در تعارض به نظر می‌رسند. هدف اصلی، تحلیل سندی و دلالتی این روایات و تعیین اعتبار آنها در چارچوب شریعت اسلامی است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۸

روش پژوهش: این مطالعه به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و داده‌های آن از طریق پژوهش کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. پس از تبیین مفهوم بهداشت در متون دینی، مستندات مرتبط شناسایی و سپس از جهت سند و دلالت مورد نقد و بررسی قرار گرفته‌اند.

یافته‌ها: نتایج پژوهش نشان می‌دهد که برخی از روایات بهداشتی را می‌توان با تأویل صحیح، همسو با دانش پزشکی امروزی تفسیر کرد، در حالی که تعدادی دیگر به دلیل ضعف سندی یا ناسازگاری محتوایی با اصول قطعی بهداشتی، فاقد اعتبار هستند.

کلیدواژه‌ها:

اسلام، بهداشت، سلامت، روایات، بررسی سندی و دلالتی.

نتیجه‌گیری: با توجه به تأکید اسلام بر رعایت بهداشت، روایات مربوط به این حوزه باید با دقت مورد ارزیابی قرار گیرند. در موارد تعارض ظاهری با علوم پزشکی، یا باید تأویل صحیحی از روایت ارائه شود یا در صورت عدم امکان، به دلیل ضعف سند یا دلالت، از استناد به آنها خودداری گردد. این پژوهش لزوم بازخوانی انتقادی میراث روایی در حوزه بهداشت را مورد تأکید قرار می‌دهد.

استناد: سرابی، محمدیان، ارجمندی فرد، رضا، علی، منصوره (۱۴۰۳). الهیات سلامت و چالش روایات ناظر به بهداشت، پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی

اسلامی، ۶ (۳)، ۱۷-۲۷

<http://doi.org/10.22034/API.2025.2051810.1155>

۱- مقدمه

امروزه با شیوع بیماری‌های مختلف در سراسر دنیا که نمونه اخیر آن در پاندمی کرونا پدیدار شد، مباحث بهداشتی به قدری در محافل علمی و شبکه‌های ارتباطات جمعی بیان می‌شود که در همین زمینه، سازمان‌ها و نهادهایی در سطح جهان حتی به یافته‌های جدید علمی در این باره رسیده‌اند. موضوع بهداشت و ضرورت حفظ آن، این روزها از چنان اهمیتی برخوردار است که متولیان بهداشت در کشورهای مختلف تلاش‌های گسترده‌ای انجام می‌دهند تا با ارائه راهکارهای اساسی و برنامه‌ریزی‌های هدفمند و مناسب و همچنین تشویق افراد به طرق مختلف، سطح بهداشت را در تمامی زمینه‌ها بالا ببرند. از سویی دیگر نگرشی وجود دارد که یکی از شاخص‌های رشد هر جامعه را میزان بهداشت آن جامعه می‌دانند. در همین راستا با نگاهی دقیق به آموزه‌های دین مبین اسلام نیز نکاتی ارزشمند از لزوم رعایت بهداشت کامل در زندگی فردی و اجتماعی آمده است که عمل به آن‌ها، ضامن سلامت فرد و جامعه خواهد بود. بنابراین لازم است انسان در محیط پیرامون خود به امر بهداشت که یکی از امور مهم زندگی انسان به شمار می‌آید، به طور ویژه توجه داشته باشد. به همین جهت در آیات و روایات، احکام و راهنمایی‌های فراوانی پیرامون این موضوع وجود دارد که با بررسی آن‌ها می‌توان به نظام بهداشتی دین اسلام دست یافت. بهداشت در آموزه‌های قرآن و اسلام تا حدی است که نخستین کتاب عبادی فقه اسلامی با طهارت آغاز می‌شود و موضوع طهارت و پاکیزگی بدن و روان از مهم‌ترین آموزه‌های آن محسوب می‌شود به گونه‌ای که به عنوان مثال شستشوی سر و صورت و دست به صورت روزانه به عنوان وظیفه شرعی توجه داده می‌شود و با دستور تزکیه نفس و خودسازی بر مسئله بهداشت روانی تاکید شده است. در توضیح بیشتر مطلب باید گفت با ظهور ادیان الهی و به‌ویژه دین اسلام، مسئله تغذیه و بهداشت نیز همانند دیگر موضوعات از سوی کتب آسمانی و به‌ویژه قرآن کریم و روایات معصومین^(ع) مورد توجه قرار گرفته و در آیات و روایات فراوانی در خصوص آن‌ها سخن به میان آمده است. از بایدها و نبایدهای بهداشتی و غذایی تا حتی تأثیر غذا بر اخلاق و رفتار اشخاص مورد نظر فرستادگان الهی، جملگی در میراث دینی مورداشاره قرار گرفته‌اند، تا جایی که حتی در رابطه با مواردی چون نیم‌خورده مؤمن، آب حمام، آب چشمه‌های معدنی، شانه و مسواک‌زدن نیز احادیثی به دست ما رسیده و آن‌ها را دستخوش نقطه‌نظراتی نموده‌است. کلام ائمه به دلیل معصوم و مصون بودن از سخن لغو و خطا در بیان، نه تنها صحیح و شایسته است، بلکه پوشاندن جامه عمل به سخنان آنان توشه راه و گره‌گشای مسائل روزمره زندگی انسان‌ها خواهد بود. این سخن در بسیاری از مسائل بدیهی و مبین است اما روایات «نیم‌خورده مؤمن»، «شرب آب حمام»، «آب‌های معدنی» و «شانه و مسواک‌زدن» جزو آن دسته از مسائلی است که قدری مستلزم روشن‌سازی و تبیین است؛ همچنان که قرآن و معصومین نیز ما را به تفحص و واکاوی در خصوص مسائل مختلف تشویق نموده‌اند، از باب نمونه پیامبر گرامی اسلام می‌فرماید: «تَفَكَّرُوا فِي كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي ذَاتِ اللَّهِ» (ری شهری، ۱۴۱۶، ۳: ۱۸۹۲) بدین معنی که در همه چیز بیندیشید ولی در ذات خدا نیاندیشید. و چه بسا پذیرش موضوع مهمی مثل دین نیز بدون بررسی و تحقیق در کلام الله نهی شده‌است (بقره: ۱۷۰-۱۷۱). در جایی دیگر نیز خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «از آنچه به آن آگاهی نداری پیروی مکن، چراکه گوش، چشم و دل، همه مسئول می‌باشند» (اسراء: ۳۶). بهداشت و سلامتی نیز در فرهنگ اسلامی و جهانی نه تنها در جنبه فردی بلکه در جنبه اجتماعی نیز همواره به‌عنوان امری حیاتی موردتوجه بوده و سفارش‌ها و توصیه‌های فراوانی در خصوص آن ارائه شده است. بیماری‌ها و آفات فراوانی هستند که قابلیت سرایت‌پذیری داشته و از طریق آب، غذا، انسان، حیوان و حتی برخی اجسام قابل انتقال می‌باشند. حال از سویی روایات راجع به مسائل مزبور که بیاناتی از جانب معصومان(ع) است و از سوی دیگر لزوم بهداشت و حفظ سلامتی به‌مثابه دو نقطه مقابل یکدیگر می‌باشند که نیاز به بررسی و واکاوی دارند. پژوهش حاضر درصدد است تا با تبیین و بررسی سندی و دلالتی روایات مزبور به این پرسش پاسخ دهد که با عنایت به جایگاه والا و رفیع معصومان و لزوم پیروی از کلام آن‌ها از

یک‌سو و لزوم تفکر و تعقل در موضوعات گوناگونی که بشر با آن مواجه است، نحوه برخورد با احادیث مزبور با وجود تعارضی ظاهری که بین این روایات با برخی روایات دیگر و به‌ویژه مسئله سلامت وجود داشته و با اندکی تفکر قابل‌مشاهده است، به چه ترتیب خواهد بود.

۲- اهتمام قرآن به بهداشت

قرآن کریم به عنوان عطیه‌ای ارزشمند از جانب پروردگار نگاهی همه‌جانبه به تمامی مسائل بشر داشته و چیزی را از قلم نیانداخته‌است. آن چنان که مقدمتاً بیان شد، مسئله بهداشت و رعایت مسائل بهداشتی نیز از شاخص‌ترین تأکیدات قرآن است. غالب بیماری‌ها و حتی مرگ انسان‌ها بر اثر عدم رعایت بهداشت در مسائل فردی، تغذیه، محیط و... است. در این‌جا از باب نمونه مواردی چند از قرآن کریم که در آن به بایسته‌های بهداشتی در تغذیه و نظافت توجه داده شده‌است بیان می‌شود:

۱- قرآن کریم ضمن توصیه انسان به خوردن غذاهای پاک و مفید وی را از مصرف غذاهای زیان‌بار باز منع می‌کند و این دستورها، سلامت و بهداشت انسان را تأمین می‌کند؛ «یا ایها الذین آمنوا کلوا من طیبات ما رزقناکم»؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از نعمت‌های پاکیزه‌ای که به شما روزی داده‌ایم، بخورید...» (بقره: ۱۷۲). «وکلوا مما رزقکم الله حلالاً طیباً...»؛ «و از نعمت‌های حلال و پاکیزه‌ای که خداوند به شما روزی داده است، بخورید» (مائدة: ۱۸۸).

۲- از منظر قرآن کریم، شرط اصلی در بهره‌جستن از فرآورده‌های زمینی، سلامت و پاکیزگی است و انسان تنها باید از موارد پاک و بهداشتی بهره‌برداری کند. مطابق با کلام قرآن، انسان سالم به طور فطری گرایش به پاک‌ها و تمتع از چیزهای پاک دارد و لذا اشخاصی را که از بهره‌گیری چیزهای پاک و سلامت امتناع می‌کنند در حقیقت از گام‌های شیطان پیروی می‌کنند. به همین سبب خداوند متعال به مردم امر می‌کند که از شیطان پیروی نکنند و از نعمت‌های پاک و بهداشتی که برای آن‌ها آفریده شده استفاده کنند (بقره: ۱۶۸).

۳- خداوند متعال اشخاصی را که قائل به حرمت نعمات پاکیزه و سالم باشند را به عنوان افرادی که به خداوند افترا زده‌اند را مورد توبیخ و سرزنش قرار داده‌است، به این جهت که معنا را به انسان‌ها بفهماند که هر چیز پاکیزه و بهداشتی حلال بوده و نمی‌توان با حرام دانستن، آن را از محدوده بهره‌وری خارج نمود (اعراف: ۳۱-۳۲).

۴- در مورد بهداشت بدن، قرآن به تشویق انسان به شستشو با آب (بقره: ۲۲۲) عنایت دارد.

۵- همچنین در خصوص بایسته‌های بهداشت تغذیه نیز با ذکر اینکه عدم رعایت بهداشت در آن، سبب ضرر و زیان بر نفس انسان است، قرآن همواره انسان را به رعایت بهداشت در تغذیه تشویق می‌نماید (بقره: ۵۷).

۶- قرآن کریم صراحتاً انسان را از حرکت به سوی مرگ نهی و منع کرده‌است: «وَلَا تَلْقُوا بِأَیْدِیْكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره: ۱۹۵). در تفسیر آیه اخیر، شیخ طوسی هر عملی را که عواقبش هلاکت و نیستی باشد مصداق آیه فوق دانسته‌است (طوسی، بی‌تا، ۲: ۱۵۱). چنان که آیت‌الله مکارم شیرازی نیز عدم احتیاط و خوردن غذایی که به احتمال قوی آلوده به سم باشد را از مصادیق این آیه برشمرده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲: ۳۶).

۳- توصیه‌های بهداشتی و روایات چالش برانگیز

۱-۳- نیم‌خورده مؤمن

لغت‌شناسان در رابطه با سؤرمعانی مختلفی را بیان کرده‌اند از برخی از آن‌ها اختصاص سؤرمعنی به باقی‌مانده نوشیدنی استنباط می‌شود (جوهری، ۱۴۰۷، ۲: ۶۷۵؛ تهنوی، ۱: ۹۸۹). و از برخی دیگر شمول داشتن بر باقی‌مانده غذا (قرطبی، ۱۵: ۱۶۵) و از گروه سوم نیز

معنای مطلق باقی مانده اعم از نوشیدنی یا غذا استظهار شده است (فیروزآبادی، بی تا، ۲: ۴۳؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ۴: ۳۳۹؛ فراهیدی، ۱۴۰۹، ۷: ۲۹۲؛ طریحی، ۱۴۰۸، ۷: ۲۹۲؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ۶: ۴۸۸).

در مورد شفا بخش بودن نیم خورده مؤمن دو روایت وارد شده است:

۱- **روایت اول:** امام صادق(ع) فرمودند: در نیم خورده مؤمن شفای هفتاد مریضی است. (ابن بابویه، ۱۴۰۶: ۱۵۱؛ حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲۵: ۲۶۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۵: ۳۳).

۲- **روایت دوم:** امام علی(ع) فرمودند: «نیم خورده مؤمن شفا است»: «سُورَ الْمُؤْمِنِ شَفَاءٌ» (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲۵: ۲۶۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۵: ۳۳).

بررسی سندی: روایت اول: در کتب رجالی به وثاقت راویان حدیث تصریح شده است (ابن ندیم، ۱۴۱۷، ۱: ۲۴۲؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۶۸)؛ مجلسی، ۱۴۲۰: ۸۵؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰، ۱: ۸۹؛ حلی، بی تا: ۱۵۰-۱۰۴؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۹؛ طوسی، ۱۲۷۱: ۱۰۱؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۲۱۴). البته عالمان رجال در وثاقت محمد بن عیسی اختلاف نظر دارند. برخی او را معتمد دانسته اند (ابن بابویه، ۱۴۰۶: ۱۵۱) و برخی دیگر اعتبار وی را ضعیف دانسته اند (طوسی، ۱۴۱۵، ۱: ۳۹۳) اما می توان گفت با توجه به اینکه امام رضا(ع) او را به نیابت از خویش به حج فرستادند، درحالی که نائب در حج باید فردی عادل و مورد اطمینان نائب گیرنده باشد؛ بنابراین به نیابت گرفتن وی، مهر تأییدی بر وثاقت او است (موسوعه طبقات الفقهاء، ۱۴۲۰، ۳: ۵۵۳).

روایت دوم: این روایت نیز از نظر سندی صحیح است چراکه در کتب رجالی به وثاقت راویان آن تصریح شده است (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۲۴۲؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۳۷؛ مجلسی، ۱۴۲۰: ۸۵؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰، ۱: ۸۹؛ حلی، بی تا: ۱۵۰؛ ابن داود حلی، بی تا، ۱: ۲۸۴؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۴۳۹؛ حلی، ۱۳۸۱: ۴۰۱؛ مجلسی، ۱۴۲۰: ۲۴۶). البته در خصوص قاسم بن یحیی هر چند علامه حلی ضعف وی را از ابن غضائری نقل کرده است (حلی، ۱۳۸۱: ۳۴۱؛ ابن غضائری، ۱۴۲۲، ۱: ۸۶) اما برخی دیگر به وثاقت وی تصریح نموده اند (خوئی، ۱۴۱۳، ۱۵: ۶۸). در مورد حسن بن راشد طفاوی نیز هر چند برخی او را مورد اعتماد دانسته (حلی، ۱۳۸۱: ۱۴۲) و برخی دیگر وی را تضعیف نموده اند (نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۷۹) اما او یکی از راویان روایت زیارة الحسین است که شیخ صدوق آن را صحیح ترین روایات در باب زیارات، دانسته است (قمی، ۱۴۰۴، ۱: ۴). بنابراین خدشه ای بر سند روایت وارد نمی شود.

در تحلیل نهایی روایات مزبور باید گفت اگرچه روایات ذکر شده از نظر سندی صحیح هستند، لکن با دسته ای از روایات که بر ضرورت دوری جستن از تماس نزدیک با بیماران مسری دلالت دارند دارای نوعی تعارض هستند. بنابراین برای رفع تعارض موجود، روایات سؤر مؤمن بر نیم خورده مؤمنی که در صحت و سلامت است حمل می شوند و در مورد مؤمنانی که بیمار هستند یا به دلایلی چون شیوع امراض، احتمال بیماری ایشان می رود، وفق روایات ضرورت دوری جستن از تماس نزدیک با بیماران مسری عمل می شود و این وجه جمع با حکم شرع مبنی بر وجوب حفظ جان و همچنین با حکم عقل مبنی بر لزوم پرهیز از باقی مانده غذای بیماران جهت پیشگیری از انتقال بیماری مطابقت و سازگاری دارد.

۳-۲- آب حمام و آب های معدنی

یکی دیگر از مسائلی که در روایات پیرامون آن سخن گفته شده است، حول مبحث «آبها» و آثار، فواید، ممنوعات و مکروهات آن است. از آن جمله بحث شرب آب حمام و استعمال آب های معدنی است که در روایات معصومان(ع) از آن ها نهی شده است؛ روایات مزبور از این قبیل می باشند:

الف) امام صادق(ع) فرموده اند: «إِذَا دَخَلَ أَحَدُكُمْ الْحَمَّامَ فَلْيَشْرَبْ ثَلَاثَةَ أَكْفِ مَاءٍ حَارًّا فَإِنَّهُ يَزِيدُ فِي بَهَاءِ الْوَجْهِ وَ يَذْهَبُ بِاللَّيْمِ مِنَ الْبَدَنِ». هنگامی که فردی از شما وارد حمام می شود، از آب گرم به مقدار سه کف دست بیاشامد، چرا که سبب افزایش شادابی

چهره و زدودن دردها از بدن می‌شود. (مجلسی، ۱۴۰۳، ۶۶: ۴۵۱) در خصوص بررسی سندی برای این روایت سند و یا سلسله راویانی یافت نشد.

(ب) أَبُو مُحَمَّدٍ هَارُونَ بْنُ مُوسَى التَّلْكُوبِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ هَمَّامٍ بْنِ سَهْلٍ رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ قَالَ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ جُمُهورٍ عن (رضاع) قال: «فَابْدَأُ عِنْدَ دُخُولِ الْحَمَّامِ بِخَمْسِ حَسَوَاتٍ مَاءٍ حَارًّا فَإِنَّكَ تَسَلِّمُ بِإِذْنِ اللَّهِ تَعَالَى مِنْ وَجَعِ الرَّأْسِ وَالشَّقِيقَةِ». امام می‌فرماید: هر زمان که شخص بخواد به حمام رود، اگر بخواد در سر خویش ناراحتی پیدا نکند، زمان داخل شدن به حمام ابتدا پنج جرعه آب گرم بیاشامد، در این صورت به اراده خداوند تعالی، از سردرد و درد شقیقه محافظت خواهد شد (محدث نوری، بی‌تا، ۱۶: ۴۲۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۶۲: ۳۲۲). در کتب رجالی از روایان حدیث مزبور بجز محمد بن جمهور را غیر ثقه و فاسد المذهب برشمرده‌اند (نجاشی، ۱۳۸۶: ۱۴۰) از دیگر روایان به نیکی و وثاقت یاد شده است (نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۵۹؛ حلی، ۱۴۰۲، بی‌تا: ۱۸۰؛ طوسی، ۱۲۷۱: ۱۴۱؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۴۳۸).

(پ) در ارتباط با همین موضوع، در روایت دیگری چنین وارد شده است: الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ الصُّوفِيُّ عَنْ حُمَزَةَ بْنِ الْقَاسِمِ عَنِ الْفَزَارِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الْوَزَّانِ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ الْأَهْوَازِيِّ عَنِ الْبَرْزَنْطِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حُمَرَانَ عَنْ صَادِقٍ (ع) قَالَ: «إِيَّاكَ وَ شُرْبَ الْمَاءِ الْبَارِدِ وَ الْفَقَّاعِ فِي الْحَمَّامِ فَإِنَّهُ يُفْسِدُ الْمَعِدَةَ وَ لَا تَصْبِنَ عَلَيْكَ الْمَاءَ الْبَارِدَ فَإِنَّهُ يُضَعِفُ الْبَدَنَ». از آشامیدن آب خنک و فقاع در حمام پرهیز نمایید، چرا که سبب فساد معده خواهد شد و بر روی خویش نیز آب خنک نریزید، زیرا سبب ضعف بدن انسان می‌باشد (بحرانی، بی‌تا، ۵: ۵۳۶؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳، ۱: ۱۱۳). روایان حدیث اخیر نیز اکثرا ثقه و معتبر دانسته شده‌اند. (نجاشی، ۱۳۸۶: ۱۸۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۴۸: ۳۱۵؛ طوسی، ۱۲۷۱: ۴۱۸؛ مامقانی، بی‌تا، ۴: ۲۹۴؛ طوسی، ۱۳۷۳، ۱: ۳۵۵؛ حلی، ۱۴۰۲، بی‌تا: ۱۰۴؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۲۸).

(ت) اما هم‌ردیف با مسئله آب حمام که برای طهارت استعمال می‌شود، در خصوص آب چشمه‌های معدنی روایاتی وجود دارند که از شستشوی بدن و چه بسا مطلق استفاده از چنان آبی نهی فرموده‌است. همانند روایتی که امام صادق (ع) که به این صورت است: عَنْ هَارُونَ عَنْ مَسْعَدَةَ بْنِ زِيَادٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «إِنَّ النَّبِيَّ (ص) نَهَى أَنْ يُسْتَشْفَى بِالْحَمَّاتِ الَّتِي تُوجَدُ فِي الْجِبَالِ». پیامبر اکرم (ص) از شفا جستن از آن دسته آب‌های گرمی که در دامنه بعضی کوهستان‌ها پیدا می‌شوند، نهی فرموده‌اند (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۱۲: ۴۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۶۶: ۴۸۰). در این روایت هارون بن مسلم ثقه است. (نجاشی، ۱۳۸۶: ۷؛ حلی، ۱۴۰۲، بی‌تا: ۱۵۰) اما مسعدة بن صدقه اختلاف‌نظراتی به چشم می‌خورد (مجلسی، ۱۴۰۴، ۱۴: ۲۶۶؛ خوئی، معجم رجال‌التحدیث، ۱۴۱۳، ۱۸: ۱۵۱؛ انصاری، ۱۴۱۹، ۳: ۳۵۱؛ خمینی، بی‌تا، ۳: ۳۵۱).

(ث) یا روایت دیگری از این امام همام که آمده است: عَنْ هَارُونَ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ مَسْعَدَةَ بْنِ صَدَقَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «نَهَى رَسُولُ اللَّهِ (ص) عَنِ الْإِسْتِشْفَاءِ بِالْعُيُونِ الْحَارَّةِ الَّتِي تَكُونُ فِي الْجِبَالِ الَّتِي تُوجَدُ مِنْهَا رَائِحَةُ الْكِبْرِيَّتِ». نبی اکرم (ص) از اینکه به وسیله چشمه‌های آب گرم شفاجویی شود، نهی فرموده‌اند و مقصود آن چشمه‌هایی است که در کوه‌هاست و دارای رایحه‌ی گوگرد می‌باشند. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۱: ۲۲۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۶۶: ۴۸۱).

(ج) همچنین در روایتی از امام صادق (ع) منقول است: سَهْلُ بْنُ زِيَادٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَمَّنْ ذَكَرَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «كَانَ أَبِي (ع) يَكْرَهُ أَنْ يَتَدَاوَى بِالْمَاءِ الْمُرِّ وَ بِمَاءِ الْكِبْرِيَّتِ وَ كَانَ يَقُولُ إِنَّ نَوْحًا عَ لَمَّا كَانَ الطُّوفَانَ دَعَا الْمِيَاءَ فَأَجَابَتْهُ كُلُّهَا إِلَّا الْمَاءَ الْمُرَّ وَ مَاءَ الْكِبْرِيَّتِ فَدَعَا عَلَيْهِمَا وَ لَعَنَهُمَا». حضرت (ع) فرموده‌اند: پدرم درمان به آب تلخ و آب گوگرددار را برای درمان نمی‌پسندید. او می‌فرمود: حضرت نوح (ع)، هنگامی که توفان شده بود، تمامی آب‌ها را خطاب کرد و همه آن‌ها بجز آب‌های تلخ و آب‌های گوگرددار وی را پاسخ گفتند. پس، این آب‌ها را نفرین نمود (کلینی، ۱۳۸۷، ۶: ۳۹۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۹: ۲۷۹). در خصوص روایان حدیث: سهل بن زیاد فردی است که در مورد وی اختلاف نظر است اما گویا نهایتاً غیر معتبر و دارای احادیثی ضعیف دانسته شده‌است.

(طوسی، ۱۲۷۱: ۸۰؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۷۷؛ حلی، ۱۴۰۲، بی تا: ۳۹؛ خوئی، معجم رجال الحدیث، ۱۴۱۳، ۹: ۳۵۴) محمد بن سنان نیز بنا بر نقل فراوان علمای رجالی ضعیف دانسته شده است (نجاشی، ۱۳۸۶: ۳۴۰؛ خوئی، ۱۴۱۳، ۱۷: ۱۴۸). در مورد روایات اخیر و در تحلیل نهایی آنها باید گفت چنین روایاتی مادامی که با یافته‌های پزشکی در تعارض و تقابل قرار نگیرند، معتبر می‌باشند؛ لکن در صورت تعارض این اخبار با دانش پزشکی، باید اذعان نمود که به دلیل ضعف سندی پاره‌ای از این روایات، نمی‌توان به ظاهر آن‌ها استناد نمود.

۳-۳- شانه کردن در حمام

از جمله توصیه‌های دین اسلام، رعایت نظافت و پاکیزگی برای تمام انسان‌ها است. از جمله آن توصیه‌ها آراستگی ظاهری و به‌طور ویژه «شانه زدن» است. در خصوص شانه زدن نیز دین اسلام با نگاهی به زوایای مختلف آن راجع به آداب و فواید آن، سفارش‌های فراوانی دارد که در ضمن روایاتی از معصومان برای ما به یادگار مانده است. حتی در برخی منابع فقهی و روایی، بابی را با عنوان «شانه زدن؛ التَّمَشُّطُ» گشوده‌اند که نمایانگر اهمیت شایان این مبحث است. برخی روایات ناظر بر اهمیت شانه کردن به این صورت است:

(الف) امام صادق(ع) در تفسیر آیه‌ای از قرآن کریم که می‌فرماید: «ای فرزندان آدم! زینت خود را به هنگام رفتن به مسجد، همراه با خویش بردارید!» چنین فرموده‌اند: منظور از زینت در آیه شریفه شانه است. یعنی موهای خود را شانه کنید و با موی آراسته و مرتب به مسجد بروید. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۱: ۲۲۰؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ۱: ۲۶۸) همانند چنین تفسیری از لسان امام رضا(ع) نیز بیان شده است. (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ۱: ۱۲۸).

(ب) امام صادق(ع) در بیانی می‌فرماید: «مَشَطُ الرَّأْسِ يَذْهَبُ بِالْوَبَاءِ وَ مَشَطُ اللَّحْيَةِ يَشُدُّ الْأَضْرَاسَ». شانه نمودن سر و با را از بین می‌برد و شانه ریش نیز سبب استحکام دندان‌ها می‌شود. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲: ۱۲۱؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳، ۱: ۱۲۸). (پ) ایشان در روایتی دیگر نیز می‌فرمایند: «عَنْهُ عَنْ أَبِيهِ قَالَ كَثْرَةُ التَّمَشُّطِ تُقَلِّلُ الْبَلْغَمَ». زیاد شانه زدن، بلغم را از بین می‌برد. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲: ۱۲۴؛ کلینی، ۱۳۸۷، ۶: ۴۸۹).

(ت) روش پیامبر اکرم (ص) این چنین بود که شانه می‌زدند و با مدری «سیخ جایگزین شانه» موهای سر خویش را مرتب می‌نمودند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۳: ۸۳).

(ث) همچنین ایشان می‌فرمایند: «مَنْ اتَّخَذَ شَعْرًا فَلْيُحْسِنْ وَلِأَيَّتِهِ أَوْ لِيَجْزَهُ». هر کس موی سرش را بلند می‌گذارد، خوب نگهداری، یا کوتاهش کند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۶: ۱۳۷؛ کلینی، ۱۳۸۷، ۱۳: ۱۲۳).

اما در ارتباط با روایات ناهی از شانه کردن در حمام به این دلیل است که شانه زدن موها در حمام سبب ریزش و نازک شدن آن‌ها می‌شود. وبا به معنای ریزش مو است. روایت وارده در این زمینه چنین است:

(الف) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ سَعْدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ فَضَالٍ عَنْ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ ابْنِ بَكْرِ عَنْ ابْنِ أَبِي يَعْفُورٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «إِيَّاكَ وَ التَّمَشُّطَ فِي الْحَمَّامِ فَإِنَّهُ يُورِثُ وَبَاءَ الشَّعْرِ». از شانه کردن در حمام بپرهیز زیرا باعث ریزش مو می‌شود. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲: ۱۲۰) آراسته و مرتب به مسجد بروید (سبزواری، ۴: ۴۷۱). در ارتباط با بررسی سندی؛ روایان حدیث مزبور عموماً ثقة و معتبر می‌باشند (طوسی، ۱۲۷۱: ۴۸؛ حلی، ۱۴۰۲، بی تا: ۱۸۰؛ حلی، بی تا، ۱: ۱۹۵؛ کشی، ۱۴۰۹، ۱: ۳۴۵؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۲۱۳؛ حلی، رجال حلی، بی تا: ۲۲۸).

(ب) آن چنان که در روایت دیگر چنین آمده است: محمد بن یعقوب، عن علی بن محمد بن بندار، عن إبراهیم بن إسحاق، عن یوسف بن السخت رفعه قال: قال أبو عبدالله(ع): «يُرَقِّقُ الشَّعْرَ». شانه کردن موها در حمام سبب نازک شدن آن‌ها می‌شود (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۱: ۳۹۰؛ کلینی، ۱۳۸۷، ۱۳: ۱۶۷؛ حلی، ۱۴۱۴، ۲: ۲۵۲؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳، ۱: ۱۱۶). در خصوص بررسی سندی نیز

بجز ابراهیم بن اسحاق که ضعیف شمرده شده است (حلی، ۱۴۰۲، بی تا: ۳۷؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۲۶۱؛ طوسی، ۱۳۷۱: ۱۹)، سایر راویان معتبر می‌باشند (حلی، ۱۴۰۲، بی تا: ۱۰۷؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۵۲؛ حلی، ۱۴۰۲، بی تا: ۱۹۸؛ نجاشی، ۱۳۸۶: ۵۲). در مجموع در مورد این اخبار باید گفت روایات ناظر به شانه کردن مو در حمام از آنجا که با علم پزشکی در تعارض قرار نمی‌گیرند، می‌توانند معتبر تلقی شده و دارای وجاهت به شمار آیند و لذا مومنان می‌توانند چنین روایاتی را مبنای عمل خویش قرار دهند.

۳-۴- مسواک زدن در حمام

از دیگر توصیه‌های بهداشتی دین اسلام، مسئله سفارش در باب مسواک زدن است که در آموزه‌های دینی بر آن فراوان تأکید شده است. در زمان معصومین (ع) هم مسواک زدن از چوب یک درخت خاص مرسوم بوده است که به صورت یقینی، استحباب مسواک در مورد مسواک‌های امروزی نیز صادق است، تا آنجایی که برخی از علما دایره آن را وسیع تر دانسته و معتقدند: «مسواک زدن؛ عبارت از مالیدن چیزی به دندان است به جهت پاک کردن چرک، اگر چه با انگشت باشد لکن افضل این است که از چوب تر باشد و بهتر آن است که از چوب درختی با نام اراک باشد». (مکارم شیرازی، ۱۴۲۸، ۱: ۱۶۲)

برخی روایات ناظر بر اهمیت و اهتمام به مسواک زدن بدین صورت است:

(الف) پیامبر اکرم (ص) فرموده‌اند: «لَوْ لَا أَنْ أُشُقَّ عَلَى أُمَّتِي لَأَمَرْتَهُمْ بِالسَّوَاكِ عِنْدَ كُلِّ صَلَاةٍ». اگر امت من را به سختی و مشقت نمایانداخت، آن‌ها را برای اقامه هر نمازی، امر به مسواک زدن می‌نمودم. (کلینی، ۱۳۸۷، ۳: ۲۲؛ برقی، ۱۳۷۱، ۲: ۵۶۱)

(ب) از امام صادق (ع) منقول است که می‌فرماید: «رُكْعَتَانِ بِالسَّوَاكِ أَفْضَلُ مِنْ سَبْعِينَ رُكْعَةً بِغَيْرِ سَوَاكِ». دو رکعت نماز در حالتی که شخص مسواک زده باشد، افضل از هفتاد رکعت نماز بدون مسواک زدن است. (کلینی، ۱۳۸۷، ۳: ۲۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۶: ۱۲۸)

(ج) در روایت دیگری نیز از پیامبر (ص) چنین اظهار شده است: «السَّوَاكِ فِيهِ عَشْرُ خِصَالٍ: مَطْهَرَةٌ لِلْفَمِ، مَرْضَاةٌ لِلرَّبِّ، يَضَاعِفُ الْحَسَنَاتِ سَبْعِينَ ضِعْفًا، وَ هُوَ مِنَ السَّنَةِ، وَيَذْهَبُ بِالْحَفْرِ، وَيَبَيِّضُ الْأَسْنَانَ، وَيَشِدُّ اللَّثَّةَ، وَيَقْطَعُ الْبَلْغَمَ، وَيَذْهَبُ بِغِشَاوَةِ الْبَصْرِ، وَ يَشْهِي الطَّعَامَ». مسواک کردن دارای ده خصلت است: دهان را پاک نموده و خداوند متعال را راضی می‌کند، حسنات را هفتاد مرتبه افزون می‌کند، از سنت است، زرد رنگی دندان‌ها را از بین می‌برد، دندان‌ها را سفید می‌کند، لثه را محکم می‌نماید، بلغم که از طبع انسان است را قطع می‌کند، پرده جلو چشم را زایل می‌کند و انسان را دارای اشتها به غذا می‌کند. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۱: ۲۱۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۴: ۶۷).

(د) همچنین نبی اکرم (ص) در سفارش به امام علی (ع) فرموده‌اند: «يَا عَلِيُّ عَلَيْكَ بِالسَّوَاكِ فَإِنَّ السَّوَاكِ مَطْهَرَةٌ لِلْفَمِ وَ مَرْضَاةٌ لِلرَّبِّ وَ مَجْلَأَةٌ لِلْعَيْنِ». یا علی؛ مسواک زدن را ترک نکن زیرا باعث پاکیزگی دهان، رضایت خداوند متعال و روشنی چشم است. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲: ۴۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۶: ۲۰۲).

(ه) پیامبر اکرم (ص) فرموده‌اند: «أمرت بالسَّوَاكِ حَتَّى خَشِيتُ أَنْ يَكْتَبَ عَلَيَّ». به مسواک زدن امر شدم آن گونه که ترسیدم بر من فرض گردد. (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۶: ۱۲۶).

اما در رابطه با مسواک زدن در حمام نیز عملی است که در روایات از آن نهی شده است، زیرا که سبب ضعف و افتادن دندان‌ها می‌شود و در روزگار کنونی چنین عملی معمولاً در دستشویی انجام می‌شود که دستشویی و حمام هم عموماً در یک جا می‌باشند.

(الف) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ سَعْدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ فَضَالٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ عَنِ ابْنِ بُكَيْرٍ عَنِ ابْنِ أَبِي يَعْقُوبٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «وَالسَّوَاكِ فِي الْحَمَّامِ يُورِثُ وَبَاءَ الْأَسْنَانِ». (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ۱: ۱۱۶؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ۱: ۲۶۸)

در ارتباط با بررسی سندی؛ روایان حدیث مزبور عموماً ثقه و معتبر می‌باشند (حلی، ۱۴۰۲، بی تا: ۱۴۵؛ کشی، ۱۴۰۹، ۱: ۳۴۵؛ حلی، ۱۴۰۲، بی تا: ۱۵۴).

ب) محمد بن علی بن الحسین یاسناده عن شعيب بن واقد، عن الحسين بن زيد، عن الصادق جعفر بن محمد، عن آبائه (ع) فی حدیث المناهی قال: «ونهی رسول الله (ص) عن السواک فی الحمّام. و قال، و روی أن السواک فی الحمّام یورث وباء الأسنان». (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۲: ۱۲) در ارتباط با بررسی سندی این روایت نیز؛ محمد بن علی بن الحسین بسیار ثقه است (طوسی، ۱۲۷۱: ۴۸). شعيب بن واقد مجهول است و در کتب مشهور رجالی نیامده است. (خوئی، معجم رجال الحدیث، ۱۴۱۳، ۱۰: ۳۸) الحسین بن زید را در خصوص وثاقت ایشان سخنی در کتب رجالی نگاشته نشده است (حلی، ۱۴۰۲، بی تا: ۳۷؛ طوسی، ۱۲۷۱: ۹۳). اگرچه روایات مزبور ظاهراً و در نظری ابتدائی ناظر بر حرمت مسئله دارد، اما از آن جایی که روایات دیگری نیز وارد شده که دال بر جواز مسواک زدن در چنین شرایطی است، در نتیجه از روایات مزبور حکم کراهت مستفاد می شود. پس نتیجتاً میتوان از مجموع این روایات این گونه استنباط نمود که مسواک زدن در حمام مکروه بوده و به همین دلیل، بزرگان فراوان حکم به کراهت را اظهار نموده اند. ضمناً عبارت «وباء» در روایات نیز اگر چه به معنای بیماری طاعون است، اما مطلقاً مریدی ها نیز از آن مستفاد می باشد و حتی برخی از علما این تعبیر را به ریخته شدن دندان معنا کرده اند: «مسواک کردن در حمام، سبب ریختن دندانها است». در تبیین وجه اخیر می توان حکمت های گوناگونی را در مد نظر قرارداد؛ از جمله اینکه حمامها در ازمنه گذشته به صورت حمام های عمومی بوده و به طبع عموم مردم به اشتراک از آنجا استفاده می کرده اند؛ پس بهره جستن از آب آن برای مسواک زدن و نفوذ آن آب به داخل دندان، شیوع بیماری های مختلف را محتمل تر نموده است. این قضیه در مورد استخر و امثال آن نیز صادق است و لذا در استخرها و مکان هایی که نوع مردم از آب آنجا بهره می برند، برای مسواک زدن مجوز صادر نشده است.

۴- نتیجه گیری

در کتب روایی شیعه، مضامینی وجود دارند که ناظر به پاره ای از مسائل بهداشتی وارد شده یا آداب خاصی را در باب تغذیه و نوشیدنی ها و برخی امور دیگر توصیه می نمایند. نوشتار حاضر با عنایت به اینکه برخی از این آموزه ها با یافته های علم پزشکی همخوانی ندارند، چنین روایاتی را در بوته محک و سنجش قرار داده و آنها را از حیث سلسله سند و افراد موجود در زنجیره حدیث و نیز از نظر مضمون مورد تحلیل و ارزیابی قرار داد. نتایج پژوهش نشان داد در ارزیابی روایات دال بر استحباب و رجحان تناول نیم خورده مؤمن، باید چنین روایاتی را حمل بر حالتی کرد که مؤمن در سلامتی کامل قرار دارد و گرنه ضروری است از نیم خورده وی اجتناب شود. همچنین در مورد روایات ناظر به آب حمام و آب های معدنی، باید گفت چنین روایاتی مادامی که با یافته های پزشکی در تعارض قرار نگیرند، معتبر می باشند؛ لکن در صورت تعارض این اخبار با دانش پزشکی، باید اذعان نمود که به دلیل ضعف سندی غالب این روایات، نمی توان به ظاهر آنها استناد نمود. روایات ناظر به شانه کردن مو در حمام نیز از آنجا که با علم پزشکی در تعارض قرار نمی گیرند، می توانند معتبر تلقی شده و دارای وجاهت به شمار آیند. و سرانجام در باب روایاتی که با موضوع مسواک زدن در حمام وارد شده اند باید گفت اگرچه برخی روایات از این کار نهی کرده اند، اما از آنجایی که روایات دیگری نیز وارد شده که ناظر به جواز در خصوص مسواک زدن در حمام است، در نتیجه از روایات مزبور حکم کراهت مستفاد می شود. پس نتیجتاً می توان از مجموع این روایات این گونه استنباط نمود که مسواک زدن در حمام مکروه بوده و به همین دلیل، بسیاری از اندیشوران حکم به کراهت را از اخبار باب استنباط نموده اند.

منابع و ماخذ

قرآن کریم.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۶ق)، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، قم: دار الشریف الرضی.
۲. _____ (۱۳۶۲ش)، الخصال، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳. _____ (۱۴۱۳ق)، مَنْ لَا يَحْضُرُهُ الْفَقِيه، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴. ابن داوود حلّی، حسن بن علی (بی‌تا)، کتاب الرجال، چاپ اول، قم: انتشارات شریف رضی.
۵. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۸۰ق)، مَعَالِمُ الْعُلَمَاء، چاپ اول، نجف: المطبع الحیدریه.
۶. ابن غضائری، احمد بن حسین (۱۴۲۲ق)، الرجال، چاپ نهم، قم: مؤسسه دار الحدیث.
۷. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت: دار صادر.
۸. ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۴۱۷ق)، الفهرست، چاپ دوم، لبنان: دار المعرفه.
۹. انصاری، مرتضی (۱۴۱۹ق)، قَرَائِدُ الْأَصُول، چاپ سوم، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
۱۰. بحرانی، یوسف (بی‌تا)، الْأَحْدَاثُ النَّاصِرَةُ فِي أَحْكَامِ الْعِتْرَةِ الطَّاهِرَةِ، چاپ اول، قم: نشر اسلامی.
۱۱. برقی، احمد بن محمد (۱۳۷۱ش)، المحاسن، چاپ دوم، قم: دار الکتب الاسلامیه.
۱۲. بهمنی، محمدی، فرانک، مهدیه، (۱۴۰۲) خوانش تطبیقی مبانی کلامی خلق کودکان معلول از منظر امامیه و اشاعره در پرتو عدل الهی، نشریه پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، دوره ۲، شماره ۴ - شماره پیاپی ۴، صفحه ۸۳-۹۵
۱۲. تهنوی، محمد علی (بی‌تا)، کَشَافُ اصْطِلَاحَاتِ الْفَنُونِ وَ الْعُلُومِ، لبنان: المكتبة اللبنانية.
۱۳. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق)، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية، چاپ چهارم، بیروت: دار العلم.
۱۴. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۲ق)، وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، چاپ سوم، قم: مؤسسه آل البيت.
۱۵. حلّی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق)، تذکرة الفقهاء، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۱۶. _____ (۱۳۸۱ش)، ترتیب خلاصة الأقوال فی معرفة الرجال، چاپ اول، مشهد: مؤسسه آستان قدس رضوی.
۱۸. _____ (بی‌تا)، خلاصة الأقوال فی معرفة الرجال، قم: مؤسسه الفقهاء.
۱۹. _____ (۱۴۰۲ق)، رجال العلامة الحلّی، قم: مؤسسه الفقهاء.
۲۰. خمینی، سید روح الله (بی‌تا)، المکاسب المحرمة، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۲۱. خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۳ق)، معجم رجال الحدیث، چاپ دوم، قم: مؤسسه الخویی الاسلامیه.
۲۲. زبیدی، مرتضی (۱۴۱۴ق)، تاج العروس من الجواهر القاموس، چاپ دوم، لبنان: دار الفکر.
۲۳. سبزواری، سید عبد الاعلی (بی‌تا)، مهذب الاحکام فی بیان حلال و الحرام، قم: دار التفسیر.
۲۴. کرمی، صادقی، محمد، مسعود (۱۴۰۲) تبیین رویکرد اخلاقی حافظ؛ فردی یا اجتماعی، نشریه پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، دوره ۲، شماره ۳ - شماره پیاپی ۳، صفحه ۱۱۱-۱۲۳
۲۴. طریحی، فخر الدین (۱۴۰۸ق)، مجمع البحرين، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی.

۲۵. طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، تبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۶. _____ (۱۲۷۱ق)، الفهرست، نجف: المکتبه المرتضویه.
۲۷. _____ (۱۴۱۵ق)، رجال الطوسی، چاپ سوم، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۲۸. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق)، کتاب العین، قم: مؤسسه دار الهجره.
۲۹. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (بی تا)، القاموس المحیط، لبنان: دار العلم.
۳۰. قرطبی، شمس الدین (بی تا)، تفسیر القرطبی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۱. قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق)، تفسیر قمی، چاپ اول، قم: دار الکتاب.
۳۲. کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق)، رجال کشی، چاپ اول، مشهد: بی جا.
۳۲. شاهرخی، سید علاءالدین، (۱۴۰۱) نقش آسیب شناسی فرهنگی ریشه های اختلافات مسلمانان در آینده روند بیداری اسلامی با تکیه بر آموزه های نبوی، نشریه پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، دوره ۱، شماره ۱ شماره پیاپی ۱، صفحه ۱-۱۴ / 10.22034/API.2022.705955
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۷ش)، الکافی، چاپ اول، قم: دار الحدیث.
۳۴. مامقانی، عبدالله (بی تا)، تنقیح المقال فی علم الرجال، قم: مؤسسه آل البیت.
۳۵. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، چاپ دوم، قم: مؤسسه الوفاء.
۳۶. _____ (۱۴۰۶ق)، روضة المتقين فی شرح من لا یحضره الفقیه، چاپ سوم، قم: مؤسسه کوشان پور.
۳۷. _____ (۱۴۲۰ق)، الوجیزة فی الرجال، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۸. محمدی ری شهری، محمد (۱۴۱۶ق)، میزان الحکمة، چاپ اول، بیروت: دار الحدیث.
۳۹. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴ش)، تفسیر نمونه، چاپ سی و دوم، تهران: دار الکتب الاسلامیه
۴۰. _____ (۱۴۲۸ق)، العروة الوثقی مع التعليقات، چاپ اول، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).
۴۱. موسوعة طبقات الفقهاء (۱۴۲۰ق)، لبنان: مؤسسه امام صادق (ع).
۴۲. نجاشی، احمد بن علی (۱۳۸۶ش)، رجال النجاشی، چاپ نهم، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۴۳. نوری، میرزا حسین (بی تا)، مُستدرکُ الوسائل و مُستنبطُ المسائل، قم: مؤسسه آل البیت.